

„Apibrėžtos erdvės“ literatūriniame-istoriniame Vinco Mykolaičio-Putino romano „Sukilėliai“ diskurse

Dalia Jakaitė

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
dalia.jakaitė@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9956-249X>
<https://ror.org/050gfgn67>

Anotacija. Vinco Mykolaičio-Putino romanas *Sukilėliai* rašytas, redaguotas ir nebaigtas istoriškai-ideologiškai sudėtingu metu, daugiau kaip dešimtmetį (apie 1953–1967), kone iki pat rašytojo mirties. Ne tik sovietmečio ideologijos pėdsakų, bet ir autentiškos istorinės atminties įspaudų turi tiek romanas, tiek ir maždaug 1953–1960 metais rengta jo rašymo *Medžiaga*, iki šiol nesulaukusi tyrinėtojų dėmesio. Turint galvoje tam tikro regiono ar konkrečių vietovių svarbą apskritai 1863–1864 metų sukilimo recepcijoje, verta iš naujo pažvelgti ir į šį aspektą Mykolaičio-Putino *Sukilėliuose*, kelti prielaidą apie vietos ir jos vaizdinių reikšmę romano sampratoje.

Straipsnio objektas – konkrečių vietų, vietovių ar platesnių teritorijų, šalių ar etnografinių regionų atmintimi pasižymintis literatūrinis-istorinis diskursas Mykolaičio-Putino romane ir minėtoje *Medžiagoje*, arba pagalbiname kūrinio šaltinyje. Šiuo diskursu laikomi literatūriniai, tautosakiniai, iš dalies ir religiniai intertekstai tyrimo šaltiniuose, vietų bei regionų vaizdiniais pasižyminti kultūrinė sukilimo atmintis. Metodologiškai tyrimas remiasi kultūrinės ir socialinės atminties samprata. Neapeinant prieštaringos *Sukilėlių* recepcijos, literatūrinė-istorinė romano ir platesnio jo konteksto reikšmė parodoma, išnagrinėjus tokias semantines linijas kaip lietuvių bendrystė su lenkais, sukilėlių priešiškus *maskoliams*, sukilimo mitologizacija, religinis naratyvas ir kita.

Pagrindinės sąvokos: romanas, sukilimas, vieta, atmintis, Vincas Mykolaitis-Putinas.

“Defined Spaces” in the Literary-Historical Discourse of the Novel “The Rebels” by Vincas Mykolaitis-Putinas

Abstract. The novel “The Rebels” (*Sukilėliai*) by Vincas Mykolaitis-Putinas was written, edited and unfinished for more than a decade in a historically-ideologically complicated time (~ 1953–1967), almost until the death of the writer. Both the novel and the writing *Material* written around 1953–1960, which have so far not received the attention of researchers, have not only traces of Soviet-era ideology, but also imprints of authentic historical memory. Bearing in mind the importance of a certain region or specific localities in general in the reception of the uprising of 1863–1864, it is worth taking a fresh look at this aspect in “The Rebels” by Mykolaitis-Putinas, to make an assumption about the meaning of the place and its images in the concept of the novel.

Gauta: 2023-09-30. Priimta: 2024-08-30.

Received: 30/09/2023. Accepted: 30/08/2024.

Copyright © 2024 Dalia Jakaitė. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution Licence \(CC BY\)](#), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

The object of the article is the literary-historical discourse characterized by the memory of specific places, localities or wider territories, countries or ethnographic regions in the novel by Mykolaitis-Putinas and in the *Material* (additional resource). This discourse is considered to be literary, folkloric, partly also religious intertexts in the research sources, the cultural memory of the uprising characterized by images of places and regions. Methodologically, the research is based on the concept of cultural and social memory. Without bypassing the controversial reception of “The Rebels”, the literary-historical significance of the novel and its wider context is shown by examining such semantic lines as the unity of Lithuanians with Poles, the rebels’ hostility to the *maskoliai*, the mythologisation of the uprising, the religious narrative, etc.

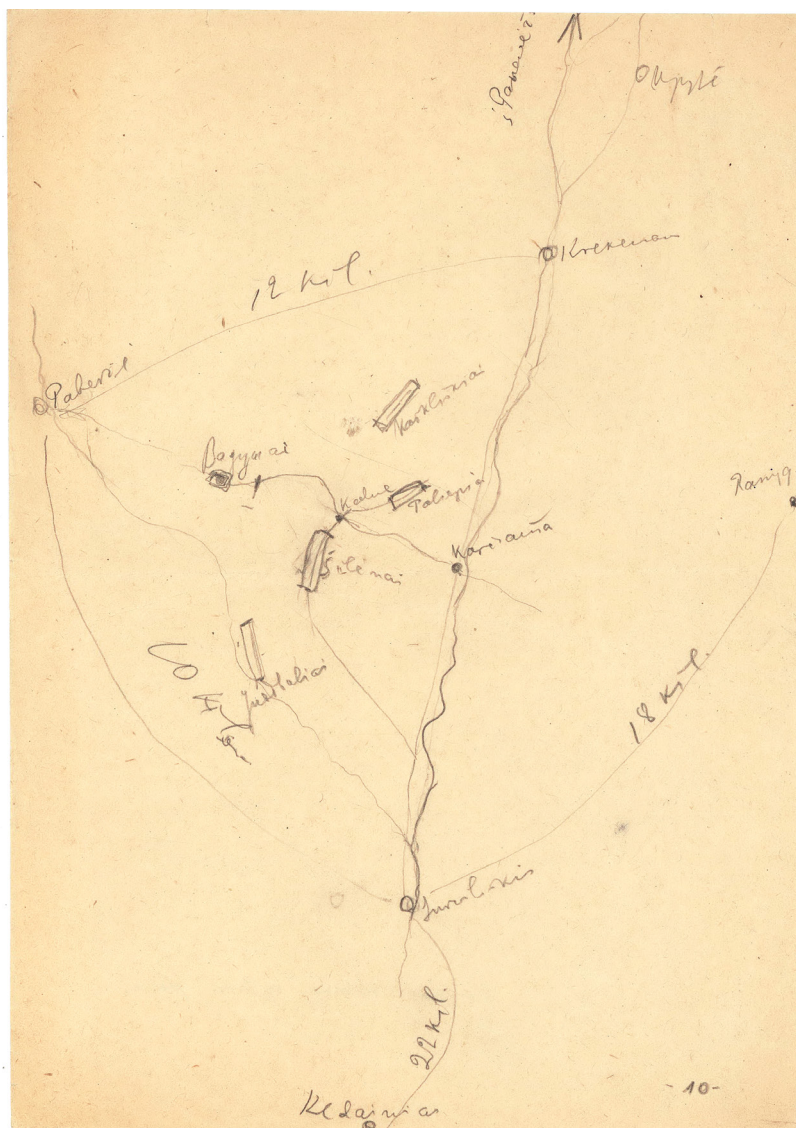
Keywords: novel, uprising, place, memory, Vincas Mykolaitis-Putinas.

Įvadas: pirmo *Sukilėlių* sakinio pėdsakais

Konkreči vieta, vietovė ar platesnė jas supanti teritorija – dėsningai pasikartojantis reiškiny 1863–1864 metų sukilimo recepcijoje. Tai gimtosios bei gyvenamosios sukilėlių ar sukilimo mūšių vietos, sukilimo sampratai svarbi viena ar kita apskritis, Rusijos imperijos gubernija, Lietuvos ir Lenkijos kaimynystės istorija ir kt. Nuo konkrečių vietų prasideda ir 1957 metų (I tomas) pirmą kartą išleistas, šiam sukilimui, bet labiau valstiečių ir dvarininkų gyvenimui iki jo skirtas Vinco Mykolaičio-Putino romanas *Sukilėliai*: „Du jauni Bagynų dvaro baudžiauninkai, Petras Balsys iš Šilėnų kaimo ir Juozas Pranaitis iš Paliepių, išsirengę į Kėdainius šio to parduoti, šio to nusipirkti“ (Mykolaitis-Putinas, 2002, p. 7)¹. Į romano vietų konkretumą dėmesį atkreipia kritika, pavyzdžiui, literatūrologė Viktorija Daujotytė (jos metonimija ir įtraukiama į šio straipsnio pavadinimą): „Apibrėžtos erdvės: kaimo, dvaro, didžiųjų miestų, iš kurių sugrįžta jaunieji dvarininkai“ (Daujotytė, 2003, p. 210). Kaip įprasta istoriniame pasakojime, istorinės realijos jungiasi su literatūrine fikcija, ir tai būdinga jau pirmam romano sakiniui (sekti jo pėdsakais impulsą suteikė viena radijo laida). Tam tikram *Sukilėlių* skaitytojui asociacijų gali rasti su istorine sukilimo asmenybe Jurgiu Pranaičiu ar su kai kuriais Kėdainių apylinkėse esančiais kaimais. Tačiau, skirtingai nei į pietvakarius nuo Kėdainių esantys Paliepieiai, romane ši vietovė (kaip ir literatūrinės fikcijos, regis, turintys Šilėnai) lokalizuojami į šiaurę – netoli *Paberžės–Bagynų–Surviliškio kelio* (Mykolaitis-Putinas, 2002, p. 29). Šalia romanistui istoriškai svarbių vietų jo sudarytame romano žemėlapyje, kuris saugomas Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos rankraštyne (toliau – LLTI BR), radosi ir Lietuvos vietovardžius laisvai perkuriantys kaimai ar dvarai (1 pav.).

Kaip ir Bagynų dvaro ar Juodbalių kaimo atveju (vietos įrašytos ir žemėlapyje) ir kaip įprasta istoriniam romanui, buvo derinamas istorinis, geografinis ir fiktyvus erdvių apibrėžtumas, neatmestina ir šiandien išnykusių kaimų atmintis. Tiesa, socialinį ar nacionalinį *Sukilėlių* vietų aspektą veikė ir sovietinė ideologija, pavyzdžiui, jau romano tezėse ypač pabrėžiama klasių kova koregavo iš esmės gana autentišką karališkųjų valstiečių gyvenimo apie *Krakes* vaizdavimą (Mykolaitis-Putinas, 2002, p. 163). Vienaip ar kitaip,

¹ Straipsnyje cituojamas 2002 metais *Raštuose* išleistas I romano tomas (Mykolaitis-Putinas, 2002). Šiuolaikiniame *Raštų* leidime dar nepasirodžius II tomui, jis bus cituojamas pagal 1967 m. leidimą (Mykolaitis-Putinas, 1967), kur II tomas (kartu su pirmuoju) buvo išleistas pirmą kartą.

1 pav. Vinco Mykolaičio-Putino sudarytas romano *Sukilėliai* veiksmo vietovių planas. Pažymėtos Paberžės, Krekenavos, Bagynų, Karkliškių, Paliepių, Šilėnų, Juodbalių, Surviliškio, Upytės vietovės, Panevėžio, Ramygalos ir Kėdainių kryptys, dar kalvė ir karčema (LLTI BRb, l. 10).

išskirtinį dėmesį skirdamas sukilimo vado kunigo Antano Mackevičiaus gyvenimo ir kovų trajektorijoms, istorines vietas autorius apibrėžia gana tiksliai ir, tarkim, rinkdamas medžiagą romanui, pažymi: „Romano veiksmo vieta tarp Kėdainių, Tytuvėnų, Panevėžio. Telkiasi apie Paberžę, Surviliškį, Krekenavą, Krakės. Laikas – 1861–1864 m.“ (LLTI BRa, l. 69). II romano tome Krakės iškyla Mackevičiaus praeities reminiscencijose, atkuriami

ir netoli šios vietovės vykę sukilimo mūšiai, kuriuose dalyvavo jo paties ar Tomo Kušleikos vadovaujami būriai (Mykolaitis-Putinas, 1967, p. 613). Beje, itin gausus romano vietovardžių arealas įdomus ir kūrinio redagavimo požiūriu².

Šio straipsnio objektas – konkrečių vietų, platesnių teritorijų, regionų atkūrimu bei perkūrimu pasižymintis ir sukilimo atminčiai skirtas literatūrinis-istorinis romano *Sukilėliai* ir jo rašymo medžiagos³ (toliau – *Medžiaga*) diskursas. Objektui patikslinti paranki tokia filosofo Vytauto Rubavičiaus formuluojama ir su atmintimi siejama vietovės kaip konkrečios vietos samprata:

Manytume, kad vietovės sąvoka kaip tik ir nusako tokią geografiškai apibrėžtą ir tarsi savaime iš patirties aiškiai žmonių bendruomenės gyvenimą palaikančią ir to gyvenimo simboliškai įkrautą vietą, su kuria esmingai siejasi gimtinės ir gimtosios kalbos sąvokos. Socialinės ir kultūrinės antropologijos požiūriu visos žmonių bendruomenės gyvena konkrečiose savo vietovėse, kurios ir kildina tam tikrą kultūrą ir jai būdingą kultūrinę atmintį (Rubavičius, 2018, p. 167; kursyvas D. J.).

Taigi, straipsnio akiratyje – romano autoriaus, jo perkurtų literatūrinių bei istorinių asmenybių simboliškai įkrautas vietoviškumas, kultūrinės ir socialinės atminties pėdsakai romano vietose, iš romano pasirodanti vietų reikšmė istoriniam, socialiniam ar nacionaliniam žmogaus tapatumui. Na, o literatūriniu-istoriniu diskursu laikomi literatūriniai ir tautosakiniai intertekstai romane ir jo *Medžiagoje*, įvairių sukilimo ir ankstesnės epochos rašytojų atmintis šiuose šaltiniuose. Šiuo atveju apskritai svarbi literatūrinė sukilimo vaizdavimo priešistorė (Aleksandras Fromas-Gužutis, Žemaitė, Lazdynų Pelėda ir kiti), kurią istorikas Dangiras Mačiulis aptaria akcentuodamas tiesioginį ir netiesioginį sukilimo vaizdavimą, dvaro ir valstiečių konfliktus, kitą problematiką (Mačiulis, 2016, p. 219–220). Skirtingai nuo kitų ideologiškai programinių teiginių panašiu atveju, gana neutraliai šis diskursas plėtojamas šioje romano tezių vietoje: „Romane atsispindės 1863 m. sukilimo Lietuvoje specifiniai bruožai ne tik aukščiau nurodyta prasme, bet ir konkrečiau nušviečiant kai kuriuos nacionalinius momentus – sukilimo susilietimą su ankstyvesnėmis nacionalinio sąjūdžio užuomazgomis, santykį su kai kuriais rašytojais – Valančium, Akelaičiu, Daukančiu, Ivinskiu, J. Daukša“ (LLTI BRa, l. 64). *Medžiaga* ir pats romanas skaitytojui primena ir mažiau žinomas Dominyko Palionio-Pėžos, Julijaus Anusavičiaus, Vikentijaus Vitausko, Edvardo Jokūbo Daukšos – sukilimo dalyvių ir poetų – personalijas. Greta labiau žinomos lenkų rašytojos Maria’os Rodziewiczówna’os romanistas dėmesį atkreipia ir į sukilimo recepciją istoriko Walery’jaus Przyborowskio ar Juliano Wołoszynowskio romanuose.

² Remdamasis netiksliais istoriniais duomenimis, redaktorius Aleksandras Žirgulyš *Krekenavos mišką* keitė į *Miegėnų mišką* (1967 m. ir 1968 m. II tomo leidimai). Tiesa, istorinės motyvacijos kai kuriais atvejais turi (nors ir tada kažin ar buvo verta taisyti) kitos redaktoriaus atliktos vietovių korekcijos, o tiksliau, kai į *Paberžę* taisomi *Pabiržė* ir *Surviliškis* (plg. II tomo rankraštinių švarraščių – LLTI BRa, l. 32, 51 ir – Mykolaitis-Putinas, 1967, p. 524, 545; taip pat žr. redaktoriaus pastabas *Raštuose* – Mykolaitis-Putinas, 1968, p. 393).

³ Kol kas nepublikuoto rankraščinio folianto pavadinimas – „1863 metai Medžiaga romanui Sukilėliai“. (Rankraštyje antraštė be skyrybos ženklų, pabraukta, užrašyta per tris eilutes, *Sukilėliai* įrašyta nubraukus *Dėl žemės ir laisvės* (LLTI BRa, nenumuotas priešlapis)).

Intersubjektyviai suvokiamai šaltinių istoriografijai – keli faktai iš romano rašymo istorijos (daugiau dėmesio skiriant minėtai *Medžiagai*). 1953–1956 metais rašytas I romano tomas (LLTI BRc) pirmą kartą išleistas 1957 metais. Maždaug dešimtmetį (1957–1967)⁴ rašytą ir nebaigtą II tomą veikė ne tik klaidžiojimas tarp skirtingų romano sumanymų (pavyzdžiui, tarp labiau socialinio-buitinio ir istorinio), tiesiogiai su romanu susijusi cenzūros patirtis⁵, bet ir sudėtingas Juliaus Juzeliūno operos *Sukilėliai* procesas⁶. Maždaug 1953–1960 metais rašytai romano *Medžiagai*, arba pagalbiniam romano šaltiniui (pagrindiniu laikytini I ir II tomo rankraščiai) turbūt labiausiai iš viso romano diskurso tiktu Aleida'os Assmann metafora – „tarp užmaršties pragaro ir atminties rojaus“⁷. Šį šaltinį daugiausia sudaro nuorašai lietuvių, lenkų, rusų kalbomis, paties autoriaus daryti vertimai, bibliografinės nuorodos. Stebina ne tik literatūros gausa, bet ir istorinis jos patikimumas. Ne vienas iš lenkų kalba cituojamų ar atskirais fragmentais išverstų antrinių šaltinių lietuvių kalba išleidžiami tik šiuo metu: sukilimo dalyvio publicisto Jakobo Gieysztoro atsiminimai⁸ ar sukilimo dalyvio Antoni Medeksza'os atsiminimai pavadinimu *Sukilėlių būrių Žemaitijoje monografija*⁹. Tačiau užmaršties pragarui galima priskirti *Medžiagoje* neapeitas ir Vladimiro Lenino ar Josifo Stalino „įžvalgas“ (LLTI BRa, l. 62–63)¹⁰.

Prieštarinę romano istoriją rodo ir jo tyrimų laukas. Kas buvo *Sukilėliams* nesvetimi socialistinio realizmo principai, kiek paradoksaliai galėtų parodyti emigrantinių *Naujienu* (1956) pastebėjimas, kad sukomunistintas Mackevičius kalba dirbtinai revoliucinėmis frazėmis (J. Vlks. [?], 1956, p. 4). Panašus vertinimas išsakomas Mykolaičiui-Putiniui ir Juzeliūnui adresuotuose kunigo Gedimino Blyno laiškuose (1958), kur teigiama, kad vaizduojamas Mackevičius yra nepakankamai kunigiškas ir „per daug liaudiškas politinis kovotojas“ (LLTI BRg, l. 27–29). Kita vertus, tose pačiose *Naujienose*, publikuojant

⁴ 1957 m. vasario mėn. data įrašyta II tomo juodraščio pradžioje. Ten pat įrašytas ir senasis šio tomo pavadinimas *Kruviname sraute* (LLTI BRd, l. 60). Daugiausia 1960 m. rašytas tomas minėtame švarraštyje pavadinimo visai nefiksuoja (LLTI BRSe, l. 2, 73), o pirmame 1967 m. leidime pavadintas jau *Ginklai prabyla*.

⁵ Iškalbingi šie apmąstymai romanisto dienoraštyje: „Tie „Sukilėliai“ įgrišo, įkarštis atvėso, tema išbluko, vaizduotė nebeveikia. Stačiai nežinau, ką rašyti, kur pakreipti veiksmą, ką turi daryti personažai. Ką tik sugalvoju, viską čia pat sukritikuoju, atmetu. Skaitykis su istorija, skaitykis su ideologija! (Mykolaitis-Putinas, 2013, p. 11).

⁶ Veiksmą ir visą jo vystymo fabulą, struktūrinę kompoziciją libretui pirmiausia pateikė rašytoja Aldona Liobytė, turbūt 1956 m. pabaigoje į bendrą kūrybinį darbą (koks jis buvo įmanomas tuometinėmis sąlygomis) įsitraukė ir romanistas. Dėl nuolatinės kritikos libretas taisytas maždaug iki 1960 m. Sovietinių funkcionierių vis uždraudžiama opera, kaip rodo Lietuvos literatūros ir meno archyve (toliau – LLMA) saugoma programėlė, operos solistų dienyno įrašai ir kiti dokumentai, pastatyta jau po Mykolaičio-Putino mirties, t. y. 1977 m. (LLMAb, l. 126–132).

⁷ „Kultūrinės atminties dinamiką lemia sąveika tarp abiejų institucijų – kanono ir archyvo. Archyvinė medžiaga, vaizdžiai tarant, yra skaistykloje tarp užmaršties pragaro ir atminties rojaus“ (Assmann, 2021, p. 30).

⁸ Šiuolaikinis vertimas į lietuvių kalbą – žr. Jokūbo Geištoro atsiminimai, 2022.

⁹ Sukilimo asmenybių biografijos, subjektyvus ir kitų pasakojimais paremtas požiūris į šią epochą šiuose leidiniuose išryškėja ir per vietų, vietovių, teritorijų fiksavimą bei recepciją, ypač *Monografijoje*. Šiuolaikinis vertimas į lietuvių kalbą – Sukilėlių būrių Žemaitijoje monografija, 2015.

¹⁰ Turbūt panašų pasirinkimą pasitelkti „sunkiai viešai paneigiamus argumentus“ Irena Kostkevičiūtė bandė įteisinti kaip rafinuotą žaidimą, kurio reikia „pavojingam, opiam objektui įteisinti“ – taip suvokdama tautiškumo ir kitą problematiką (Kostkevičiūtė, 2003, p. 95).

romano ištrauką, buvo pateiktas ir visai kitoks sovietmečio realijas atpažįstantis vertinimas¹¹. Remiantis šiuolaikine *Sukilėlių* kritika, romane iš tiesų pirmiausia reikėtų matyti oficialų, ideologinės šešto dešimtmečio istoriografijos suformuotą, požiūrį į 1863–1864 metų sukilimą. Kaip teigia istorikas Darius Staliūnas, Mykolaitis-Putinas sukilimą vaizdavo „kaip valstiečių judėjimą, kuris pirmiausia buvo nukreiptas prieš dvarininkus. Valstiečiams vadovauja rusų revoliucinių demokratų paveikti inteligentai“ (Staliūnas, 2008, p. 80). Kita vertus, remdamasis ankstesne romano kritika, istorikas atpažįsta ir autentišką istorijos pasireiškimą, pastebėdamas, kad romane matomas ne tik valstiečių ir dvarininkų priešiškus, bet ir tai, kas juos vienija (Ibid., p. 80). Mykolaičio-Putino romanas ar Juzeliūno opera *Sukilėliai* istoriko knygoje iškyla kaip kultūrinės atminties vietos, kurių naratyvui (naratyvams) svarbios tiek marksistinės, tiek ir tautinės nulemtys (Ibid., p. 79–84)¹². Bendrame atminties kultūros kontekste matomas konkrečių vietų faktorius atsiranda ir lyginamajame Mačiulio tyrime. Remdamasis Mykolaičio-Putino atsiminimais, šis istorikas atkreipia dėmesį į tai, kad rašytojo gimtojoje parapijoje sukilimas buvo prisimenamas kaip „lenkmetis“ – „lenkų ponų“ maištas prieš carą (Mačiulis, 2016, p. 226). Kaip rodo toliau pateikta tautosakos citata, panašios atminties atgarsių esama ir tyrimo šaltiniuose. Vietos aspektas neapeinamas ir atsakant į iškeltą klausimą, kaip išleistame romane galėjo prasprūsti nacionalinės valstybės idėjos, ir keliama versija, kad ideologams tai galėjo būti naudinga siekiant pabrėžti valstiečių svetimumą ponams ir Žečpospolitos idėjai; be to, buvo naudinga ir tai, kad „tautinis sąmoningumas išryškėjo tik kaip tarpsnis į „laisvą federaciją“ (Ibid., p. 245–247). Pripažindamas, kad pagrindinė kūrybinė paskata rašyti *Sukilėlius* galėjo būti romanisto noras papasakoti psichologinę lietuvių valstiečių emancipacijos ir tautinio sąmonėjimo istoriją (Ibid., p. 231–232), šį romaną istorikas iš esmės suvokia kaip vidinės ir išorinės cenzūros padarinį, o jo atitiktį socialistinio realizmo kanonui argumentuoja pabrėždamas jau minėtą sukilimo – pirmiausia kaip valstiečių judėjimo – „konceptiją“¹³. Istorikas Aurimas Švedas, *Sukilėlius* vadindamas neišvengiamu kompromisu „tarp autoriaus intencijų ir jo galimybes veikti žabojusių draudimų bei cenzūros spaudimo“, šio romano nelaiko kūrybine nesėkme (kaip nutinka kitoje šiuolaikinėje recepcijoje), o dėl to labiausiai „kaltas“ sukilimo vaizdavimui, kaip sakytą, būdingas itin platus socialinės, idėjų ir kasdienybės istorijos kontekstas, tokių istorinių personalijų kaip Mackevičius, Zigmantas Sierakauskas, Kostas Kalinauskas dalyvavimas sukilimo naratyve (Švedas, 2019, p. 342). Ir nors išties gausus istorinių asmenybių būrys romane (daugiau nei šimtas) neretai pasižymi kūrybinės atrankos stoka, iliustratyvumu, neretai ideologiniu programiškumu ar silpna

¹¹ Tiesa, nuo *Naujienų* recenzijos ir joje plėtojamų asociacijų, kurias viename partiniame posėdyje (Lietuvos ypatingojo archyvo, toliau – LYA, dokumentas) prikiša kolegos rašytojai, romanistas atsiribojo akcentuodamas „absurdiškus mano knygos vertinimus užsienyje“ ir toliau patikindamas: „Šis interpretavimas yra stačiai absurdiškas, man svetimas. Aš niekadęs negalvojau taip, kaip toje recenzijoje kalbama“ (LYA, l. 20).

¹² Sudėtinga operos statymo istorija, tokie „ideologiniai trūkumai“ kaip nepakankamas revoliucingumas, pernelyg stiprus religingumas ar tautiškumas aptarti ir Kostkevičiūtės (Kostkevičiūtė, 2003, p. 97).

¹³ „Mykolaičio-Putino romane, kaip ir oficialiame sovietiniame istorijos naratyve, 1863 m. sukilimas parodytas kaip valstiečių judėjimas, kuris turi baudžiauninkų išvadavimo iš priespaudos programą“ (Mačiulis, 2016, p. 233–238).

psichologine charakterių, net ir Mackevičiaus, motyvacija, nepaisant psichologinio ir istorinio realizmo intencijų, apie kultūrinę romano vertę išties leidžia kalbėti gana daug šio kūrinio aspektų. Dar sugrįžtant prie recepcijos, tautiškumo aspiracijos, žemės ir žmogaus sąveikos įprasminimo etnos sandara pabrėžiama romano rašymo proceso istorijai skirtuose Mykolaičio-Putino pagalbininkės ir redaktorės Irenos Kostkevičiūtės apmąstymuose¹⁴. Matant *apibrėžtų erdvių* ir šalutinių personažų simboliškumą, tautinė tapatybė iškeliama ir Daujotytės: „Putinas gerai suprato, kad lietuvių tapatybės pamatai yra padėti kaimo, žemdirbiško gyvenimo ontologinių lygmenų. Į juos ir gilinasi: į gyvenimą, ugdančią ir žemės kurmį, ir sukilėlius. Į kalbą, tautosaką, į pirminę, bet jau atsiplėšusią nuo folkloro literatūrą“ (Daujotytė, 2003, p. 210). Paskutinis citatos sakinyss sustiprina ir šio mano straipsnio objekto motyvaciją.

Metodologiškai straipsnis remiasi kultūrinės ir socialinės atminties teorijomis. Assmann mintys šiame tyrime aktualios tiek dėl nacionalinio bei politinio atminties aspekto, tiek ir dėl požiūrio į užmarštį. Kaip teigia Rubavičius, Assmann „kolektyvinės atminties sąvoką sieja su stipriais kolektyviniais tapatumais, labiausiai nacionaliniu tapatumu, kuris laikomas politinės atminties apraiška“ (Rubavičius, 2018, p. 95). Jau cituota autorės knyga *Užmaršties formos* ypač aktuali turint galvoje išorinės, bet pirmiausia vidinės cenzūros įtaką Mykolaičio-Putino romanui bei libretui ir apskritai dėl to, kad atmintis, kaip sakoma, priklauso nuo užmaršties filtro (Assmann, 2021, p. 31). Autorės akiratyje – ištrynimui, ignoravimui ar tiesiog pražiopsojimui formas įgavusi užmarštis, institucijų poveikis kultūrinei atminčiai ir užmarščiai, kaip represyvioji užmarštis suvokiama paslėpta cenzūra (kai apribojamos galimybės pasinaudoti ištekliais) (Ibid., p. 14, 31, 38). Skaitant apie tai, kad visus rutiniško, trivializuoto ar komercializuoto atminimo ženklus derėtų vertinti kaip užmarštį (Assmann, 2021, p. 11), šiai trivializacijai įmanu priskirti ir politinių jėgų įtaką vidinei cenzūrai, kai, tarkim, *Medžiagoje* įvairiais nuorašais atkuriamą sukilimo istoriją buvo niveliuojama ją pritaikant prie sukonstruoto ideologinio požiūrio.

Iš lietuvių literatūros kritikos metodologiniu požiūriu reikšmingi Nerijaus Brazausko (2016), Viktorijos Jonkutės (2019) ir kitų autorių tyrimai. Nuo socialinės aplinkos priklausanči atmintis, prisimenančio individo naudojami „socialiniai rėmai“, kolektyvinis „mes“ identitetas kaip individualaus žinojimo dalykas – šis Maurice'o Halbwachso socialinės atminties teorijos pristatymas (Brazauskas, 2016, p. 205, 214) mano dėmesį atkreipia į socialinių kitų istorinių figūrų dalyvavimą konstruojant Mykolaičio-Putino kaip romanisto atmintį, į ne tiek individualų, kiek kolektyvinį cenzūros pasireiškimą, būdingą visai epochai¹⁵.

¹⁴ Istorikai ir literatūriškai vertinga romano rašymo istorija Kostkevičiūtės straipsnyje išryškėja kartu su ne visai pagrįstais idėjiniais sprendimais, pavyzdžiui, teigiant, kad jau romano tezių centre – „Tėvynės, tautos, jos laisvės problematika, Žečpospolitos tautų pasipriešinimas caro imperijai, socialinei politinei nacionalinei priespaudai“ (Kostkevičiūtė, 2003, p. 95–96). Išorinės ideologinės ir vidinės cenzūros mechanizmai matyti iš Mykolaičio-Putino pabrėžiamo rusų revoliucinių demokratų poveikio, klasių kovos, socialinių lozungų persvaros, valstiečių dalyvavimo ir kitų romano tezių teiginių (LLTI BRa, l. 62).

¹⁵ Kaip rašo Rubavičius, „tarybinė kolektyvinė atmintis buvo kuriama ir tvirtinama visapusiškos ir labai išradingos valstybinės cenzūros sąlygomis. <...> Tarybinio žmogaus atminties kūrimas bei tvirtinimas buvo sykiu ir nutylėtos atminties trynimasis“ (Rubavičius, 2018, p. 102–103).

Straipsnio tikslas – išnagrinėti literatūrinius konkrečių vietų, vietovių, teritorijų, apskričių ar gubernijų įspaudus Mykolaičio-Putino romane ir *Medžiagoje*, taip siekiant atnaujinti romanui būdingos kultūrinės atminties receptiją. Tikslui nusakyti iš dalies tiktų dar viena Rubavičiaus mintis, kad kolektyvinės (socialinės) ir kultūrinės atminties tyrinėjimai „siekia paaiškinti, kokios vienoje ar kitoje visuomenėje vyrauja atminties formos, koks yra tos atminties naratyvinis, simbolinis bei semiotinis turinys, kaip tas turinys pasitelkiamas individualiems ir grupiniams tapatumams kurti“ (Rubavičius, 2018, p. 87).

Tarp Paberžės, Daniūnų ir Sasnavos...

Tarp „tautų draugystės“ ir (religinės) sukilimo mitologizacijos

Sovietinėje operos *Sukilėliai* libreto kritikoje ne kartą akcentuotas „tautų draugystės“ trūkumas, kurį galėjo kompensuoti teigiamas rusų žandarų, apskritai rusų vaizdavimas, šiai epochai sušvelninti libretui būdingą neigiamą požiūrį į žandarus¹⁶, sovietinei kritikai tai neatrodė pakankama. To nepasigesta skaitant romaną. Tačiau vienos ar kitos tautos, savo ir svetimo traktuotė buvo panaši, o anksčiau minėto pražiūrėjimo priežastys galėjo būti ir kur kas paprastesnės, tarkim, tiesiog cenzorių neįsiskaitymas. Kartu su daugiau ar mažiau rizikingu Lietuvos ar lietuvių tautos traktavimu, kiek paradoksaliai tariant, romane galima aptikti ir literatūriškai-istoriškai patikimų šios „draugystės“ pavidalų. Istorikai patikimas priešiškus *maskoliams* romane ne kartą formuluojamas pabrėžiant vienaip ar kitaip traktuojamą bendrystę su lenkais. Šios „draugystės“ (tiek prielankumo, tiek ir priešiško prasmės) požiūriu ypač svarbi rašytojo, sukilimo dalyvio Mikalojaus Akelaičio figūra. Remdamasis istoriko, visuomenininko Augustino Janulaičio¹⁷ tyrimais, Mykolaitis-Putinas *Medžiagoje* ne kartą cituoja Akelaičio atsisaukimus „Gromata Vilniaus senelio“ ar „Pasaka senelio“ (LLTI BRa, l. 95). Romane šis *nenupuikęs, lietuviškai gražiai kalbantis* šlėkta ir kartu *chlopas* kviečia skaityti knygas, gėrėsi drobiniais rankšluosčiais ir iš esmės pritaria sukilimo idėjai (Mykolaitis-Putinas, 2002, p. 48, 75, 101 ir kt.). Tačiau, laikantis ir ideologiškai būtinos (pirmiausia sukilimo kaip valstiečių judėjimo) sampratos ir nepamirštant pabrėžti, kad ne mažesnis priešas nei caro valdžia romano sukilėliams yra ponai (didžioji dalis dvarininkų ir šlėktų), Akelaitis siekiamas parodyti ir kaip ne visai susipratęs, dėl būtinumo priešintis dvarininkams abejojantis šlėkta, per dažnai Mackevičiui skelbiantis labiau bajorišką sukilimo idealus. Sustojant prie Akelaičio išsakytų minčių, dvarininkai gali padėti siekiant ir svarbiausių sukilimo idealų: „Aš, chlopas, kovosiu už

¹⁶ 1960 m. pradžioje vykusiam libreto aptarime pripažindamas savo „kalte“, Mykolaitis-Putinas sutiko su tuo, kad būta kareivių, kurie „nepritarė valstiečių malšinimui, užjausdavo valstiečius“, ir akcentuoja, kad paskutinėje redakcijoje į tai atsižvelgta (LLMAa, l. 22). Ir iš tiesų 1960 m. libreto variante atsirado gana dirbtinai įvesti teigiami rusų žandarai, deklaratyvus tautų draugystės skelbimas: „Baltarusius Kalinauskas jau veda. / Ir lenkai sukilo prieš carą!“ (LLMAc, l. 48).

¹⁷ Janulaičio žvilgsnį į sukilimą aiškindamas kitų to meto pažiūrų kontekste, Staliūnas pastebi, kad susiformuoti savo vertinimą jam padėjo ne tik kairiesiems mažiau būdingas antilenkiškumas, bet ir siekis vadovautis istorizmo principu. A. Janulaitis manė, kad sukilimas svarbus ir lietuvių / Lietuvos istorijai. Jis atkreipė dėmesį, jog „į sukilimą iš visų Lietuvos dalių atsiliopė tik etnografinė Lietuva“, ir tautinės sudėties bei vartojamos kalbos požiūriu sukilimas Lietuvoje buvęs lietuviškas“ (Staliūnas, 2008, p. 43).

žemę ir laisvę valsčionims! Už Žečpospolitos atstatymą! <...> Vėl būsim laisvi lenkų-lietuvių valstybėj!“ (Ibid., p. 82). Ilgėdamasis *lenkų-lietuvių valstybės*, Akelaitis romane vis primena, kad didžiausias priešas yra caras, ir kad tik tai suvokiant įmanomas sukilėlių, kas jie bebūtų, sąmoningumas. Dėl šio požiūrio gana buitiškai išsakytos Mackevičiaus ironijos sulaukia vis kartojama „Gromatos Vilniaus senelio“ frazė „Ba su lenkais kai sutiksim, šlėktomis bajorais liksim“:

Mackevičius šyptelėjo, atsiminęs Akelaičio „Ba su lenkais kai sutiksim, šlėktomis bajorais liksim“. Kokių tik nesąmonių kyla net ir rimtų žmonių galvose šiose visuomeninių ir politinių perversmų išvakarėse! (Ibid., p. 85).

Bet koku atveju valstiečių laisvės (nuo ponų) idėja kultūrinėje romano atmintyje sąveikauja ir su istoriškai patikimu anticarinių Unijos idealų ar priešiško *maskoliams* diskursu. Dėl prielankumo lenkams ir priešiško *maskoliams* dėmesio vertas ir platesnis „Gromatos Vilniaus senelio“ citavimas *Medžiagoje*, romane jau apribojant šios „tautų draugystės“ aštrumą:

O neduoda mums nij grudo –

Wis surija gerkle brudo,

To Maskoliaus vargintojo

Luosu žmonių žudintojo!

<...>

Prie Lanku wisi szaukimes

Isz wieno prie ju glauskimes

Ba su Lankajs kai sutiksim,

Szlektomis bajorais liksim.

(LLTI BRa 59–60, l. 95¹⁸; plg. Janulaitis, 1925, p. 214–216).

Mykolaičio-Putino dėmesį buvo atkreipę ir kiti iš Janulaičio perimti, ne tik laisvės nuo *maskolių* siekį, bet ir religinį aspektą turintys, iš lenkų kalbos versti Akelaičio tekstai: „Giesmė pas Marija, Motina Diewa“, „Giesmė už Tewine“ ir *Ciuoderiskiu Mikalojaus* pasirašyta „Žinia apej Lenku waina su Maskolejs“ (LLTI BRa, l. 95). Apie prieštarinę šio aspekto recepciją romane kiek vėliau, o kol kas dar vienas (dėl atsiminimų žanro iš dalies ir literatūrinis) ekskursas. Anksčiau cituota II romano tomo vieta, kai Mackevičius prisimena „Ba su lenkais...“, išreiškia ir jo požiūrį į „vieną iš žymesniųjų to krašto dvarininkų“, „netolimo Ignacogrodo dvaro savininką“ – anksčiau minėtą Gieysztorą (romane – Geištorą; Mykolaitis-Putinas, 1967, p. 544–545 ir kt.). Skaitant *Medžiagą* atrodo, kad jo atsiminimai cituojami kaip itin svarbus istorinės tiesos šaltinis, romanistui, tiesa, nepamirštant paminėti ir rezervuoto lenkų autoriaus požiūrį į sukilimą. Šios asmenybės ir kitų personažų pasisakymais romane perkuriama „mūsų“ kraštui (o galbūt ir sovietme-

---

¹⁸ Čia ir kitur cituojama taip, kaip užrašyta (įvairūs šaltiniai perrašyti) Mykolaičio-Putino *Medžiagos* rankraštyje (LLTI BRa).

čio epochai alegoriškai) svarbių neramumų Varšuvoje, Kaune ir kitose vietose vykusią manifestaciją atmintis: „Kauno manifestacija buvo suorganizuota bajorų, Žečpospolitos atstatymo, unijos šalininkų. Ant Nemuno tilto turėjo įvykti simbolinis Lietuvos ir Lenkijos susijungimas“ (Mykolaitis-Putinas, 2002, p. 388–389). Žinių šaltinis – Gieysztoro atsiminimai, Janulaičio straipsniai. Kita vertus, šie atsiminimai romanisto pasitelkiami ir ideologiškai angažuotai Gieysztoro recepcijai, kuri pasižymi kur kas aštresne ironija nei Akelaičio atveju. Mackevičiaus lūpomis ji išsakoma tiek dėl *valstiečiams nepriimtinių* „projektų“, tiek ir dėl santūraus šio „baltųjų“ komiteto vadovo požiūrio į sukilimą (Mykolaitis-Putinas, 1967, p. 544, 548 ir kt.)¹⁹. Ir vis dėlto, nepaisant romano būdingo bajorų vaidmens apribojimo, socialinė romano atmintis neišsizada vienos ar kitos lietuvių bendrystės su lenkais, sukilimui būdingų Unijos idealų ir kitos istorinės tikrovės.

Kaip ir Akelaičio „Gromatoje...“, *maskoliai* kaip didysis blogis yra ir romane veikiančio Anusavičiaus kūryboje, kuri itin gausiai cituojama nebaigtame romano tome. Apie šį *mokytą, prieš carą ir jo valdžią kurstančias lietuviškas dainas* (Mykolaitis-Putinas, 1967, p. 580) rašantį poetą Mackevičiui vis pasakoja *daktarėlis* Dimša²⁰:

Parsivežė jis vieną Anusavičiaus dainą, kurią netrukus dainuosią sukilėlių būriai. Dimšai ypačiai patikęs posmas, kur skatinama stoti į kovą drauge su lenkais. Daktarėlis prikimysiu balsu užtraukė:

Gana pančių, gana knutų,

Reik, kad lenkai valni būtų.

Ir mes su jais valni drauge

Būsma, priešus tuoj išsmaugę.

(Ibid., p. 125–126).

Anusavičiaus gimtinė, *Daniūnų palivarkas prie Tatulos upelio šiaupus Pabiržės*, Dimšos žodžiais tariant (Ibid., p. 209), pagal romano naratyvą tampa simboline tiek asmeninės Mackevičiaus istorijos, tiek jo istorinio sąmoningumo vieta. Šioje vietovėje iš pradžių apsilankius Mackevičiaus mylimajai Malvinai su Naste, o paskui su sukilėlių būriu moterims susitikus netoli Krinčino, *prie miško, kur slėpėsi sukilėliai* (Ibid., p. 211), kitą dieną pasimatymas pratęsiamas Daniūnuose. Iškart po sukilėlių kovų aprašomas tarsi lengvas Mackevičiaus ir kitų sukilėlių svečiavimasis kelia abejonių tiek literatūriniu, tiek istoriniu požiūriu, o iš paprastų žmonių kylantis kovos iniciatyvumas, veiklumas ir patikimumas skamba per daug programiškai. Jo metu išsakytoms idėjoms, kaip ir sukilėlių kovų aprašymams galima prikišti iliustratyvumą ar kitas stilistines bei idėjines „nuodėmes“. Kita vertus, Anusavičiaus citatos nuskamba ir pakankamai dviprasmiškai romano rašymo

¹⁹ Esama panašaus kovų sukarikatūrinimo, apie kurį Valdemaras Klumbys užsimena komentuodamas Pionkos pasisakymus romane (Klumbys, 2009, p. 128). Kita vertus, romane, o ypač librete (dėl žanrai būdingos atrankos ir kitų ypatybių) išryškėjęs dviprasmiškai alegoriškas kovingumo lygmuo šią problematiką leidžia suvokti ir istoriškai rimčiau.

²⁰ Šis personažas gali kelti asociacijų su iš Žemaitijos kilusiu sukilimo dalyviu Kleopu Dimša. Bet šis sutapimas greičiausiai buvo atsitiktinis.

epochos atžvilgiu. Anusavičiui skaitant garsiausią savo eilėrašį „Pavasaris 1863 metų“, ne tik išreiškiamas ponų ir valstiečių priešiškusumas, bet savaime suprantama vertybė yra laisvė, jos lūkestis:

Klausytojams buvo aišku, ką reiškia tas plėšikas kraugerys erelis ir savo šeimų gynėjai gandrai, žąsinas bei gaidys.

Toliau vėl alegorinis aprašymas – regėjimas debesyse dvikovo tarp Žalnieriaus milžino, linkstančio „nuo ginklų sunkumo“, ir antro narsuolio, kurio

Stovyloj šyla, o drąsumas veide, –

Rodos, milžiną praryti jis geidė.

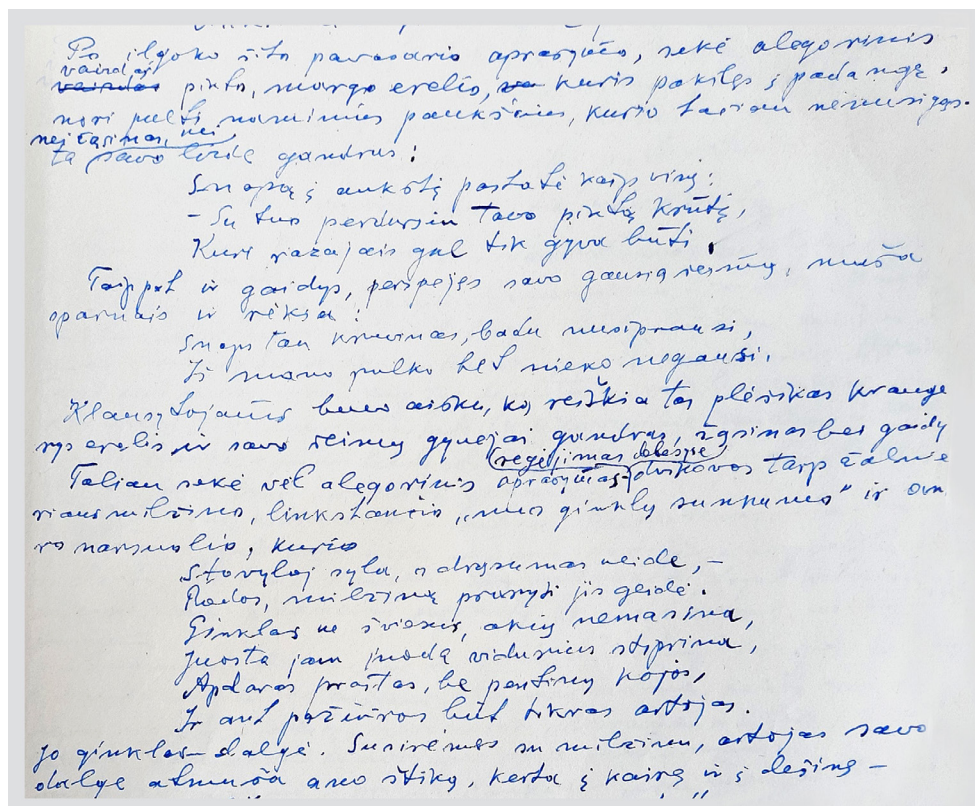
Ginklas ne šviesus, akių nemasina,

Juosta jam juoda vidurius stiprina.

Apdaras prastas, be pentinų kojos,

Ir ant pažiūros būt tikras artojas.

(Ibid., p. 216).

2 pav. Ištrauka iš Mykoliaičio-Putino romano *Sukilėliai* II tomo švarraščio, kuriame cituojama Anusavičiaus poezija (LLTI BRe, I. 133).

Keliant prielaidą apie šios ar kitų citatų skaitytojui sužadintą interesą platesniam autoriaus kūrybos kontekstui, svarbios kelios semantinės linijos. Gėda dėl Dievo ir tėvynės užmaršties iškyla kaip kone svarbiausias kovos impulsas, o sukilimo idealams perteikti pasirinkta stipri vietos konkretika:

Gal prisipažinti prie anų sarmata,
Gal jie užmiršo dievą ir tėvynę,
Prieš neprietelių krūtinės nebstato,
Būdą senovės po kojų pamynė.

<....>

Reg tą aukščiausias ir galingas dievas,
Nuo neprietelių jog esam užpulti,
Lietuvos dirvos, Lietuvos tos pievos,
Galiu spakainiai duobėj atsigulti.
(Anusavičius, 1980, p. 164–68, 175).

Nacionalinę savimonę ir kartu laisvės lūkestį reprezentuoja ir dar vienas minėto susitikimo Daniūnuose (savotiškų poetinių skaitymų) dalyvis Daukša²¹. Kovingos ir unikalios lietuviybės turinį Daukšos intertekstai vėlgi įprasminami pasitelkiant ir konkrečias vietas, perkuriant jų vaizdinius:

Jau tada rašiau, kad „sūnaus pareigos šaukia mane ten, kur netrukus prasidės mūšiai“. Apie tai rašiau savo draugui Antanui Volickiui, išvažiuodamas į Karaliaučių. „Mūsų motina – šventoji Lietuva, o mes jos sūnūs. Ji pavergta ir prislėgta, o mes esame tarnai ir vergai. Tačiau netrukus sprogs vergovės pančiai, mes būsimė laisvi ir valdysimės patys (Mykolaitis-Putinas, 1967, p. 655)²².

Taip romanistas kartu su poetu primena apie lietuvių unikalumą, pasaulėvokos atskirumą ne tik nuo *maskolių*, bet ir nuo lenkų ar vokiečių. Į cituojamo autoriaus poeziją žvelgiant bendriau, lietuviybės balsas, santykis su Lietuva išsakomas Žemaitijos ir kitų regionų sakralizavimu, brėžiant poetines upių ir kitas simbolines savojo krašto trajektorijas (*Ant upės krašto blindelė auga*. Eilėraščiai lietuvių ir lenkų kalbomis, 1987, p. 149, 164, 182, 184). Anusavičiaus ir ypač Daukšos eilėraščių būdingos lietuviybės idėjos pokalbio dalyviams romane kelia nuostabą dėl jų naujumo, o Mackevičiui netgi „nušviečia lietuvių tautos kelią į būsimąją politinę santvarką“ ir leidžia suvokti, kad sukilimas, lietuviško valstiečių *vaisko* žygiai gali sustiprinti „žmonių giminingumo ryšį“, išmokyti „lietuviškai mąstyti ir lietuviškai jausti“ (Mykolaitis-Putinas, 1967, p. 658). Nors šis Vinco Kudirkos tipažui artimas mąstymas ir gali sukelti abejonių, o Mackevičiaus kaip personažo bandy-

²¹ Apie istoriškai žinomą Anusavičiaus ir Daukšos pažintį žr. Kuzmickas, 1980, p. 14–15.

²² Visą Daukšos eilėraščių žr. *Ant upės krašto blindelė auga*. Eilėraščiai lietuvių ir lenkų kalbomis (1987, p. 186). Jo komentare Regina Mikšytė teigė: „Tokio kategoriško tautinės savivokos ir antiunijinio nusistatymo lietuvių literatūroje niekas iki tol nebuvo suformulavęs“ (Mikšytė, 1987, p. 32).

mas paaiškinti politinės santvarkos pasirinkimus atsiduria savotiškoje aklovietėje, tačiau, bandant pažvelgti iš šešto–septinto dešimtmečių perspektyvos, panašaus netikėtumo pojūtį galėjo sukelti ir pirmiesiems romano skaitytojams.

Nemeilė *maskoliams* figūruoja ir Mykolaičio-Putino dėmesį patraukusioje tautosakoje. Pavyzdžiui, *Medžiagoje* iš Janulaičio cituojama daina „Iš sukilimo laikų“, kur verksmingai giedantys, bet Dievo valia pasitikintys artojėliai savo *tėvynę ratavoja* vėlgi brolių lenkų bendrystėje (LLTI BRa, l. 95). Vidinę cenzūrą galbūt liudija perrašant tekstą praleisti žodžiai apie brangiausią valnystą ir evangelinis kreipimasis į Dievą dainos pabaigoje (Janulaitis, 1925, p. 212). Sovietiniams ideologams įtartinų tėvynės ir lietuviybės aspiracijų galėjo sukelti ir tik *Medžiagoje*, ne romane, cituojama giesmė „Neprapuls mūsų Tėvynė pakol mes gyvensme...“:

Neprietelius musu žemės visus išnaikinsme.
Nuog austrijokų, maskolių, prūsų
Atimsime brangią tėvynę mūsų.
Eikim, broliai, visi drauge, kur Nemunas plaukia
Klaus paliokai žiūrėdami, koks tai vaiskas traukia.
Tai Lietuvninkai, tai broliai mūsų.
Su jais atimsme tėvynę mūsų.

(LLTI BRa, l. 130)²³.

Kaip rašo Mykolaičio-Putino vis cituojamas Janulaitis, tai yra perdirbta lenkų giesmė „Jeszcze Polska nie zginęła“ (Janulaitis, 1925, p. 207). Taigi, kūrybiniame procese dalyvaujant ir šiam keliaujančiam, bendrystę su lenkais primenančiam tekstui, galima įsivaizduoti, kaip *neprieteliams* svetimos „mūsų“ krašto vietos galėjo dalyvauti istorinėje bei socialinėje nacionalinio tapatumo savivokoje. Šios giesmės ar jos parafrazės romane nėra, jos atmintis tarsi niveliuojama dėl galbūt nepageidaujamo religinio, nacionalinio ar prieš *maskolius* nukreiptos kovos aspekto. Tačiau romano personažo Petro atmintyje iškyla kiek panašios bendrystės su lenkais ir priešiško gūdams daina iš 1831 metų sukilimo:

*Palik sveika, mylimoji, pabučiuok ant kelio,
Joju greitai su susiedais mušti neprietelio.
Nes jau atein tikri lenkai po valdžia Gelgudo.
Nebišleisma iš Žemaičių jau mes gyvo gudo.*
(Mykolaitis-Putinas, 1967, p. 496).

Verta atkreipti dėmesį ir į istoriškai patikimą, nebūtinai draugišką lietuvių požiūrį į *lenkmetį*, kuris matyti iš *Medžiagoje* cituojamos ar joje tik nurodytos tautosakos. Nors romane panašių asociacijų vėlgi nėra, vertinga Mykolaičio-Putino nuoroda į tautosakos archyvą saugomą, prie Sasnavos (beje, apie 20 km nuo romanisto gimtinės) užrašytą

²³ Kaip teigia romanistas, giesmė paimta iš Mykolo Biržiškos knygos *Dainų atsiminimai iš Lietuvos istorijos* (1920). Tiesa, *Medžiagoje* cituojamas vertimo variantas nėra visai toks pat kaip šiuose *Dainų atsiminimuose*.

pasakojimą „Apie lenkmetį“, kuris saugomas Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos archyve (toliau – LLTI LTR). Jame gyvai skleidžiasi kasdienio gyvenimo ir sukilimo kovų įtampas, priešiško carui sustiprinta skirtingų socialinių sluoksnių bendrystė, o emocinį patikimumą liudija ir konkrečios vietovės, su jomis susiję įvykiai:

Ant nakties vyrai eidavo į krūmus, kad lenkai nerastų. Karpavičių-Mikitą ir pagavo. Priesiegdino, kad tur gintis iki paskutinio lašo kraujui. Tas Mikita buvo tėvuko vienmetis, jis turėjo arklio sylą. Maskoliai jį vilkte vilko prie vežimo prisirišę, kad vestų, kur lenkai yra. <...> Iš kančios turėjo nuvest pas lenkus. Lenkai vėliau pagavę vos nepakorė. Jis parodė, kaip jį rusai sumušė. <...> Lenkai rinkdavo duonos, lašinių, abrūsu. Paskui rusai tuos, kur davė po 6 kepalus duonos nusūdijo 16 metų kalėti. Už Sasnavos, už Aukštosios, ant Žydelkos kalno jie buvo ir ten juos rusai išmūšė. <...> Kaune korė vieną kunigą. Eidamas jis užsirūkė ir pasakė: „Dievui dūšia. Carui subinė“. (LLTI LTR, l. 19; šio tautosakos rinkinio nuoroda *Medžiagoje* – LLTI BRa, l. 97).

Palyginti su *Medžiaga*, romanui būdinga savotiška tautosakinių tekstų užmarštis, kurią galėjo nulemti tiek vidinės cenzūros tvarka, tiek ir literatūrinės aplinkybės. Galbūt Mykolaitis-Putinas jų atsisakė bandydamas išvengti I tomui būdingo intertekstų (ir tautosakinių) iliustratyvumo arba tiesiog likdamas pakeliui į II tomo pabaigą. Užmarštyje paliekant didesnę dalį dainų, iš likusių galima prisiminti šią, „dviejų įkaušusių bernų“, kaip sakoma, dainą:

*Oičizna naša, velnias ponus neša
Per lygius laukus, per tamsius miškus.
Ne tiek nešimo, kiek anų šaukimo.
Su ponais arsim, su poniom akėsim,
Su ponaičiukais vagas varinėsim.*
(Mykolaitis-Putinas, 2002, p. 16).

Užrašyta Padubysio krašte (tą fiksuoja ir romanistas), į *Medžiagą* ši daina atėjo iš vieno dažniausių tautosakos šaltinių romanistui – Šiauliuose leisto žurnalo *Gimtasai kraštas* (LLTI BRa, l. 78; plg. Čilvinaitė, 1939, p. 629). Cituota daina turi ir minėtos lenkų giesmės atgarsių, tik šįkart įgyjančių ironišką konotaciją lenkiškai kalbančių bajorų atžvilgiu. Primindama apie kitai tautosakai būdingą panašų požiūrį į ponus, ji greičiausiai buvo paranki ir bendram valstiečių gyvenimui skirtu romano sumanymui.

Tautosakinis romano ir jo *Medžiagos* aspektas atkreipia dėmesį ir į tam tikrą sukilimo mitologizaciją, kurios, tiesa, turi ir anksčiau percituota poezija. Bet iškalbingi dar keli pavyzdžiai. Remiantis įvairiais šaltiniais, *Medžiagoje* ne kartą minimas Simono Stanevičiaus giminaitis, karininkas, sukilėlių būrio vadas Jonas Stanevičius-Pisarskis. Romanisto dėmesį patraukė ne tik jo vadovavimas Žemaitijos sukilėlių būriui, ne tik su juo (pagal archyvinę Michailo Muravjovo muziejaus medžiagą) siejamas susidorojimas su tam tikrais carinės valdžios valdininkais ir šlėktomis (LLTI BRa, l. 50), bet ir tautosakinis Stanevičiaus-Pisarskio išaukštinimas:

Pons Jablonskis jojo
Per žalią girelę.
Ir sužvingo bėrs žirgelis,
Ir užklupo maskolių pulkelis.
Pons Jablonskis jojo
Per sraunų upelį.
Ir suklupo bėrs žirgelis
Ir sugavo žalmierių pulkelis.
Maskoliai sugavo
Ir veikiai apkalo.
Verkė karalienė,
Verkė cesorienė
Ir apverkė šeporkėlės
Ano kojas ir rankes.
(LLTI BRa, l. 47).

Apie šią Tryškių špitolėje padainuotą dainą, kaip ir jos ryšį su Stanevičiumi-Pisarskiu, Mykolaitis-Putinas sužinojo iš jau minėto žurnalo *Gimtasai kraštas* (plg. Dovydaitis, 1935, p. 381). Prie Biliūniškių miško ir kitose vietovėse kovęsis, prie Tryškių, regis, sumuštas, bet ne ištremtas, o emigravęs Stanevičius-Pisarskis įgauna gamtos realijų sustiprintą karaliaus (herojaus) ir kankinio vaizdinį, kurį sustiprina jau iš kitų sukilimo vadų atminties pasiskolintas tremties naratyvas, dainos kūrėjams galbūt prisimenant ir Stanevičiaus-Pisarskio brolio žūtį. Kita vertus, dainoje, kaip matyti, išsaugomas ir tuometinei liaudžiai būdingas prielankumas artimiausiai caro aplinkai, pagalbos tikintis ne tik iš Dievo. Kokio nors ryškesnio dainos naratyvo perkūrimo romane nėra, o apie Stanevičių-Pisarskį tik užsimena Viktoras Survila (Mykolaitis-Putinas, 2002, p. 373). Tačiau romanisto dėmesį patraukusi daina dėmesio verta kaip *Medžiagos* intertekstas, potencialios kūrybinės mitologizacijos tekstas.

Istorinės tiesos ne tik neapeinančiai, bet ir ją išryškinančiai sukilimo mitologizacijai priskirčiau ir religinį sukilimo istorijos aspektą, su viena ar kita vieta, vietoje susijusius religinės sąmonės pėdsakus. Tiesa, keliant religinio aspekto klausimą, nereikėtų pamiršti ir tam tikro Mackevičiaus ar kitų kunigų suliaudinimo, kaip rašo Valdemaras Klumbys, siekio „nukatalikinti“ (Klumbys, 2009, p. 118) personažus. Tai liudytų tiek anksčiau ciutuota recepcija, tiek ir Mackevičiaus tardymo parodymų parafrazė viename pasisakyme, Mykolaičiui-Putinui pabrėžiant liaudišką kunigystės motyvą²⁴. Bet svarbi ir kita pusė.

²⁴ Citata iš Mackevičiaus teisminės kalbos, kurioje religingumas suvokiamas kaip tamsai priešingo jo paties ir liaudies (tautos) reiškiny: „O jeigu man patikės, tai pasakysiu, kad įstojau į dvasininkų luomą, turėdamas tikslą arčiau prieiti prie liaudies. <...> Kiekvienas žino, kad mūsų liaudis, kad ir kokia tamsi, yra labai religinga. Tuo tarpu vyriausybė šį jos religingumą ėmė griauti“ (1863 m. gruodžio 6 d. Mackevičiaus tardymas, 1988, p. 48–49). Mykolaičio-Putino atliktas vertimas iš rusų kalbos, formuluodamas kiek kitą priežasties ir pasekmės ryšį, religingumui priskiria daugiau formalų vaidmenį: „Įtakingiausias lietuvių valstiečių vadas 1863 m. sukilime buvo kun. A. Mackevičius, dėl to ir tapęs kunigu, kad lengviau galėtų prieiti prie valstiečių baudžiauninkų ir įgyti jų pasitikėjimą. A. Mackevičius, giliai neketęs feodalinės ir carinės priespaudos, sugebėjo įtraukti į

Medžiagoje gausiai minimi sukilimui vadovavę, mirties ar tremties bausmėmis nubausti kunigai – lyg ir nebandant kaip nors apriboti šios jų tapatybės. Be to, kad romanas (kiek jo parašyta) sukilimo ar sovietmečio epochos atžvilgiu alegoriškai baigiasi kunigo Stanislovo Išoros sušaudymu, išryškinant šios aukos absurdiškumą, kunigiškas yra ir Mackevičius. Daugiau ar mažiau sureikšmintas jo kreipimasis į brolius Kristuje, Bažnyčios šventumo skelbimas ar kiti pamokymai nuskamba ne tik kaip privalomi vaizduojamos epochos ženklai, bet ir universalios tiesos, svetimos sovietinio romano kanonui. Religinį aspektą sustiprina ir Mackevičiaus pamokslų refleksija, apskritai istorinio, psichologinio, na, ir religinio pamokslo vaidmens iškėlimas. „O Paberžės kunigas Mackevičius! Tas tai ir tyломis žmonėse, ir viešai per pamokslus kad pila, net baugu klausyti“, – mąsto Petras Balsys (Mykolaitis-Putinas, 2002, p. 52). „Dievas to nenori, ir ne jis taip pasaulį sutvarkė. Toks gyvenimas kaip jūsų ne Dievo, bet piktų žmonių padaras!“ – pamoksle per Daubaro laidotuves kalba Mackevičius, o į detaliai aprašytą ritualą įtraukiami Visų šventųjų litanijos ir panašūs intertekstai su jau metafizinės vietos aliuzijomis:

*Išves iš veselių,
Bet ne vienu keliu:
Geriems dangų žada,
O piktus ant bado
Ing peklą.*

*O prakeikta vieta,
Dėl raškažių svieta
Ant amžių pražūti,
Danguje nebūti
Su Dievu.
(Ibid., p. 326).*

Panašių giesmių romanistui pirmiausia galbūt reikėjo dėl „iškilmingos Daubaro laidotuvių rimities“ (Ibid., p. 327), siekiant sustiprinti ir emocinį visų valstiečių priešiš-kumo ponams išpūdį. Bet šios *prakeiktos vietos* motyvui pasikartojant ir kitame romano intertekste (Ibid., p. 122), stiprėja ne tik socialinio, bet ir moralinio atpildo ir jo lūkesčio semantika. Istoriskai patikimą religinį tapatumą leidžia pajauti ir konkretesnių vietų (palyginti su „peklą“) apibrėžtas veiksmas.

Iš poetinio aptariamų šaltinių diskurso reikšmingos ir kitos šaltinių giesmės. *Medžiagoje* cituojamas vienas iš „Bože coś Polskę“ vertimų, kuriame išpažįstama nuo *maskolių*

---

sukilėlių gretas gausingus valstiečių būrius. 1863 m. sukilime jis yra tikras lietuvių liaudies herojus, jai paaugęs visas savo jėgas ir gyvybę“ (LLTI BRf, I. 1). Gausiai versdamas minėtą *Monografiją*, Mykolaitis-Putinas iš esmės apeina gausų religinį, ir su Mackevičiumi susijusį, jos aspektą, pavyzdžiui: „Visų mylimas dėl santykių su visuomene, buvo šimtąkart labiau pageidaujamas kaip dvasininkas – Dievo valios vykdytojas <...> Įkaitusi vaizduotė ir įkvėpimo pilna širdis padiktavo jo būsimą likimą“ (*Sukilėlių būrių Žemaitijoje monografija*, 2015, p. 95–96).

nelaisvės ir kitų *piktenybių* ginančio Dievo valia, o geidžiamo rojaus viziją vėlgi įprasmina vieno arba kito krašto gamtos vaizdiniai:

Diewi aukszczausis kurs musu tewinie
Dawe senobej szłowe ir galibe
Ir nuog newalos maskoliu abginiej
Atatolidamos kožno piktenibej
<...>
Gražink tiwini to szłowie kaip buwa
Atgaiwink girias, laukus, dirwas, piewas
Tegul wienibej Lenkai ir Lietuviej
Su sawi giwana a szirdi in Diewa.
(LLTI BRa, l. 120)²⁵.

Konkretūs vaizdiniai ir visas tekstas iš esmės lieka romano užmarštyje. Bet šios giesmės atgarsį iš dalies galima atpažinti minėtos bendrystės su lenkais plėtotėje. Religijumitologiniu požiūriu ypač įdomus kitos giesmės įtraukimas į romaną:

Girdas apie lietuvišką vaiską ir čia tuojau pasklido visoje apylinkėje. Žmonės, metę darbus, bėgo į pakelę. Bažnytkaimiuose ir miesteliuose ėjo pasitikti lietuviško vaisko su kryžiais, vėliavomis ir giesmėmis. Tada Sierakauskas nusėsdavo nuo arklio, bučiuodavo kryžių ir prašydavo palaiminimo. Kapelionas Pėža skaitydavo sukilimo manifestą. Žmonės su ašaromis klausydavo atsisaukimo žodžių ir pažadų. Salų miestely vaikai bėrė Sierakauskui po kojų gėles, o Skapišky žmonės puolė ant kelių, giedodami „*Dievas – mūsų gelbėtojas ir tvirtybė*“. Jauni vyrai būriais prašėsi į sukilėlių vaiską (Mykolaitis-Putinas, 1967, p. 634; kursyvas D. J.).

Iškilmingai nuo Andrioniškio iki Subačiaus judančio sukilimo vado Sierakausko būrio scena buvo sukurta remiantis viena Przyborowskio studija arba Medeksza'os *Monografija*²⁶. Šis „triumfalinis Sierakausko žygis per Aukštaitiją, tas egzaltuotas džiaugsmas“ romane neatsiejamas nuo ideologiniam kanonui tinkančios „juodos žmonių buities“. Tačiau scena išsaugo ir religinės atminties matmenį. Ir nors romane minimas tik giesmės

---

²⁵ *Medžiagoje* įrašyta, kad šis vertimas paimtas iš Biržiškos knygos *Dainų atsiminimai iš Lietuvos istorijos* (1920). Bet ten jo nėra, o labai panašus giesmės variantas įrašytas dokumente, kuris saugomas Lietuvos valstybiniame istorijos archyve, toliau – LVIA (LVIA, l. 30–31).

²⁶ Przyborowskio studijoje minimos kelios sukilėlių giedotos giesmės: „Te Deum“ ir Skapiškyje giedota *sena bažnytinė giesmė* „Dievas mūsų gelbėtojas“ („Bóg naszą ucieczką“) (Przyborowski 1902, p. 91–92). Ištrauka iš *Medžiagos*, remiantis šia lenkų autoriaus knyga: „Sierak. žygis iš Knebių ligi Biržų truko 3 dienas (siekė Kamajus) – įspūdinga procesija, triumfas, žmonių entuziazmas. Bet prie Biržų, reformatų gyvenamose vietose, nuotaikos jau kitokios“ (LLTI BRa, l. 23). Dar vienas fragmentas, verčiant archyvuose skaitytą Medeksza'os *Monografiją*: „Salose vaikai sutinka Sierakauską su gėlėmis. Pritrūko jų, tada skynė ajerus ir kitus žolynus. Skapiškio parapijoj žmonės jį pasitiko suklaupę, giedodami „Dievas mūsų gelbėtojas ir tvirtybė“. Ypač pritarė Sierakauskui kun. Pėža“ (LLTI BRa, l. 119). Taigi, paminėta ta pati, pagal 46 (45) psalmę sukurta, XX a. ir lietuvių kalba įvairiais pavidalais paplitusi, giesmė „Dievas mūsų gelbėtojas ir tvirtybė“.

pavadinimas, literatūrinėje-istorinėje giesmės atmintyje matytinas ir pats tekstas, kuriame iš Dievo tikimasi pagalbos *prispaudimuose*, jo tvirtybės ir jėgos.

Išvados

Mykolaičio-Putino romanas *Sukilėliai*, nemažai kritikos dėmesio sulaukęs tiek šeštame XX amžiaus dešimtmetyje, tiek ir šiandien, yra sudėtingesnis reiškiny, nei gali atrodyti, juo labiau, jei į literatūrinį-istorinį romano diskursą patenka ir *Medžiaga*, Juzeliūno operos libretas, kiti tekstai. Literatūrinio *Naujienu* priedo redakcija prieš romano ištraukų publikaciją konstatuoja Mykolaičio-Putino įsigilinimą į romane vaizduojamas realijas ir vaizduojamo gyvenimo asociacijas su sovietmečiu:

Čia Putinas, matyt, gerai išstudijavęs tų laikų valstiečių, baudžiauninkų, dvarininkų, okupantų rusų bei jų administracijos gyvenimą, susipažinęs su anų metų archyvine medžiaga, patiekė lietuviams dar vieną reikšmingą, tikėkime vieną iš geriausių mūsų romanų. <...> Čia mūsų skaitytojai galės paskaityti vieną ištrauką iš „Sukilėlių“ I tomo, kaip 1863 m. sukilimo laikais maskoliai vykdė kruvinas egzekucijas prieš Lietuvos žmones. Mums betgi atrodo, kad II-osios bolševikų okupacijos metu vykdytos egzekucijos ir žmonių žudymai kur kas pralenkia sukilimo metus („Sukilėliai“, 1957, p. 1).

Savąją sukilimo kovų ir jų priešistorės versiją romano autorius konstravo paveiktas ne tik intersubjektyviai išgyvenamos kultūrinės bei socialinės atminties, bet ir ideologinio (ideologizuoto) kanono. Vis dėlto atsinaujinančios recepcijos dėmesio vertos ir istoriškai patikimos, alegoriškai reikšmingos, galbūt ir alegorinė (ezopinė) reikšmė turinčios, romano vietos: scenos, personažai, pokalbiai, intertekstai ir kt. Archyvais paremtą *gerą vaizduojamo gyvenimo išstudijavimą* dar labiau liudija romano *Medžiaga*.

Pradedant pirmu romano sakiniu, šiame kūrinyje neapeinamas tarsi savaime suprantamas, bet kartu ir istorinę bei metoniminę prasmę įgyjantis konkrečios vietos, vietovės, teritorijos, etnografinio ar kito regiono, kitaip apibrėžtos erdvės ir su ja susijusių įvykių bei reiškinių aspektas. O vienu iš svarbiausių būdų perteikti šiai versijai tapo literatūra: romane veikiantys Akelaičio, Anusavičiaus, Daukšos, Palionio-Pėžos personažai, Daukanto ir kitų rašytojų aliuzijos, jų kūrybos ar tautosakinių dainų bei pasakojimų citatos. Nors ne visa straipsnyje nagrinėta *Medžiaga* surado savo vietą romane, tačiau ir kūrybiniame procese išskylančios aliuzijos, citatos ar parafrazės gali būti suvoktos kaip paskata domėtis platesniu istoriniu sukilimo kontekstu, galimybė stiprinti tautinę ar socialinę-politinę skaitytojų savimonę.

Į romaną įtraukiami literatūriniai autoriniai bei tautosakiniai tekstai tapo forma išsakyti sukilimo istorijai būdingą lietuvių bendrystę su lenkais, sukilimo dalyviams simptomišką priešišumą *maskoliams*, kad ir ironiškai romane vertinamus Unijos idealus. Lenkijos ir Lietuvos, Žemaitijos ir Aukštaitijos, Kėdainių ir Paberžės, Daniūnų ir Krinčino, kitų vietovių atmintis reikšminga ne tik istorinio patikimumo požiūriu. Ji galėjo stiprinti romano rašymo laikui aktualias savo ar svetimo krašto, religinės sąmonės ir lietuviškumo

aspiracijas. Romanui ir jo *Medžiagai* būdingas literatūriškumas, o ypač tautosakinis diskursas, leidžia daryti išvadą apie alegoriškai įvietintą sukilimo istorijos ar lietuviškumo tapatybės mitologizaciją romane.

Šaltiniai

- Mykolaitis-Putinas, V. (1967). *Sukilėliai. Kovų dėl žemės ir laisvės vaizdai 1861–1864*, redaktorius A. Žirgulyš. Vilnius: Vaga.
- Mykolaitis-Putinas, V. (1968). *Raštai. Septintasis tomas*, redaktorius A. Žirgulyš. Vilnius: Vaga.
- Mykolaitis-Putinas, V. (2002). *Raštai. 6-asis tomas. Sukilėliai. Kovų dėl žemės ir laisvės vaizdai 1861–1864. 1-oji knyga*, parengė Irena Kostkevičiūtė. Vilnius: Vaga.
- Mykolaitis-Putinas, V. (2013). *Dienoraščiai: rašytojo paskutiniųjų gyvenimo metų (1961–1967) užrašai*, parengė Stasys Lipskis. Vilnius: Žuvėdra.
- Sukilėliai (1957, lapkričio 16). *Naujienos. Naujienų antroji dalis*, 1–2. <https://www.spauda.org/naujienos-archyvas-1957/>

Archyvų šaltiniai

- LYA – Lietuvos KP pirminė organizacija. Tarybinių rašytojų sąjungos Vilniaus Lenino rajonas. Partinio biuro protokolai (*Первичная организация КП Литвы. Союза советских писателей Ленинский район города Вильнюса. Протоколы партбюро*). Lietuvos ypatingasis archyvas, f. 4628, ap. 5, b. 2.
- LLMAa – Lietuvos TSR tarybinių kompozitorių sąjunga. Kūrybinių perklausų-aptarimų protokolai. Lietuvos literatūros ir meno archyvas, f. 21, ap. 1, b. 237.
- LLMAB – Lietuvos TSR valstybinis akademinis operos ir baleto teatras. Operos solistų dienynas. Lietuvos literatūros ir meno archyvas, f. 97, ap. 1, b. 317.
- LLMAc – V. M. Putinas. *Sukilėliai. 4 v. 6 pav. operos libretas*. Lietuvos literatūros ir meno archyvas, f. 342, ap. 5, b. 1583.
- LLTI BRa – V. Mykolaitis-Putinas. Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos rankraštynas, f. 59–150.
- LLTI BRb – V. Mykolaitis-Putinas. Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos rankraštynas, f. 59–154.
- LLTI BRc – V. Mykolaitis-Putinas. Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos rankraštynas, f. 59–161.
- LLTI BRd – V. Mykolaitis-Putinas. Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos rankraštynas, f. 59–165.
- LLTI BRe – V. Mykolaitis-Putinas. Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos rankraštynas, f. 59–170.
- LLTI BRf – V. Mykolaitis-Putinas. Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos rankraštynas, f. 59–192.
- LLTI BRg – V. Mykolaitis-Putinas. Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos rankraštynas, f. 59–372.
- LLTI LTR – Lietuvos tautosakos archyvo rankraštiniai rinkiniai. Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos archyvas, f. LTR 372.
- LVIA – Pagal Kauno gubernijos viršininko pranešimą apie politinius bruzdėjimus Panevėžio mieste (*По донесению начальника Ковенской губернии о политических беспорядках по городу Поневежису*). Lietuvos valstybės istorijos archyvas, f. 378, ap. 152, b. 111a (1 dalis).

Literatūra

- Ant upės krašto blindelė auga*. Eilėraščiai lietuvių ir lenkų kalbomis (1987), sudarė R. Mikšytė. Vilnius: Vaga.
- Anusavičius, J. (1980). *Viena pavasario diena*, parengė V. Kuzmickas. Vilnius: Vaga.
- Assmann, A. (2021). *Užmaršties formos*, vertė I. Bartkuvienė. Vilnius: Kultūros barai.
- Brazauskas, N. (2016). „Kultūrinės atminties“ ir „komunikacinės atminties“ diskursai kaip Mariaus Katiliškio kūrybos intertekstai. *Lituanistica*, 3 (105), 201–230. Prieiga per internetą: <https://www.lituanistica.lt/content/63468>
- Čilvinaitė, M. (1939). Iš Minaičių kaimo ir jo žmonių praeities (Ignaco Dzeventauskio, gimusio 1856 metais, pasakojimai). *Gimtasai kraštas*, 2–3, 626–633.
- Daujotytė, V. (2003). *Putinas: pasaulėvaizdžio kontūrai. Kūrybos studija*. Vilnius: Tyto alba.
- Dovydaitis, J. (1935). Iš tautosakininko dienyno. *Gimtasai kraštas*, 3–4 (7–8), 379–382.
- J. Vlks. [?] (1956, spalio 20). Sukilėliai. *Literatūra. Naujienos*, 4–5. <https://www.spauda.org/naujienos-archyvas-1956/>
- Janulaitis, A. (1925). Spausdintieji ir nespausdintieji 1863–64 m. sukilimo raštai. *Karo archyvas*, 1, 207–231.
- Jokūbo Geištoro atsiminimai 1857–1865*. (2022), vertė S. Žvirgždas ir R. Koženiauskiene. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras.
- Jonkutė, V. (2019). *Kolektyvinė atmintis XX a. pab. tautinio atgimimo laikotarpio lietuvių ir latvių literatūrinėje spaudoje*. Daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas. <https://talpykla.elaba.lt/elaba-fedora/objects/elaba:69598507/datastreams/MAIN/content>
- Klumbys, V. (2009). *Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliai sovietmečiu*. Daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas. <https://epublications.vu.lt/object/elaba:1854377/>
- Kostkevičiūtė, I. (2003). Kaip buvo rašomi „Sukilėliai“. *Metai*, 1, 94–106.
- Kuzmickas, V. (1980). Julius Anusavičius. In J. Anusavičius, *Viena pavasario diena* (p. 5–40), parengė V. Kuzmickas. Vilnius: Vaga.
- Mačiulis, D. (2016). Du literatūriniai istorijos naratyvai – skirtingos atminimo kultūros tradicijos. In Z. Medišauskienė ir D. Staliūnas (sudaryt.), *1863–1864 m. sukilimas: istorija ir atmintis* (p. 217–250). Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
- Mikšytė, R. (1987). XIX a. lietuvių poezijos paraštėje. In R. Mikšytė (sudaryt.), *Ant upės krašto blindelė auga. Eilėraščiai lietuvių ir lenkų kalbomis* (p. 5–40). Vilnius: Vaga.
- Przyborski, W. (1902). *Dzieje 1863 roku*, 3. Kraków: Nakład W. L. Anczyca i Spółki.
- Rubavičius, V. (2018). *Nacionalinis tapatumas, kultūrinė atmintis ir politika*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas.
- Staliūnas, D. (2008). *Savas ar svetimas paveldas? 1863–1864 m. sukilimas kaip lietuvių atminties vieta*. Vilnius: Mintis.
- Sukilėlių būrių Žemaitijoje monografija* (2015), parengė I. Šenavičienė ir D. Junevičius. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
- Švedas, A. (2019). Praeities refleksijos literatūroje. In A. Kalėda, R. Kmita ir D. Satkauskytė (sudaryt.), *Sovietmečio lietuvių literatūra. Reiškiniai ir sąvokos* (p. 330–347). Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- 1863 m. gruodžio 6 d. A. Mackevičiaus tardymas (1988). In O. Maksimaitienė ir R. Strazdūnaitė (sudaryt.), *Antanas Mackevičius: laiškai ir parodymai* (p. 19–50). Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų akademijos Istorijos institutas.